

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.53236.2447>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 31- 57

Received: 2025.10.25
Accepted: 2026.4.18

Original Research

The Combinatorial and Sequential Arrangement of Divine Dyadic Attributes in the Qur'an: The Theory of "Combinatorial Inclination"

Hamed Shivapoor¹

Assistant Professor, Department of Theology,
Mofid University, Qom, Iran.

Introduction

This research presents a groundbreaking investigation into the structural and semantic patterns governing the consistent pairing of Divine attributes at the conclusion of Qur'anic verses. The central research question addresses systematically unexamined phenomenon: What specific rule or inherent logic dictates the combination and sequential order of these dyadic attributes? Moving beyond traditional explanations that often attribute these pairings to rhythmic requirements (*fāṣilah*) or treat them as isolated exegetical points, this study proposes a novel, systematic hypothesis. Inspired by the concept of "valence" or "combining power" in chemistry, the theory of "Combinatorial Inclination" (*mīl al-tarkībī*) posits that God's attributes in the Qur'an adhere to a coherent system analogous to the periodic table of elements. This implies that each attribute possesses a specific "inclination" or "affinity" to combine with certain others while lacking it for others. The primary objective is to empirically map these combinatorial and sequential relationships through a comprehensive statistical analysis, thereby establishing a robust foundational framework for deeper exegetical, linguistic, and theological inquiries. The study is firmly situated within the field of Qur'anic stylistics and semantic analysis, consciously distinguishing itself from prior

---

¹. h_shivapoor@yahoo.com

works that have focused predominantly on the contextual interpretation of these attributes within individual verses rather than on their cross-Qur'anic, systemic combinatorial logic.

Materials & Methods

The methodology employed is primarily descriptive, analytical, and statistical, grounded in a complete survey of the Qur'anic text according to the widely accepted recitation of Ḥafṣ from Ḍāḥim. To ensure methodological rigor and focus, the data corpus was strictly delimited to dyadic pairs of Divine attributes occurring precisely at the end of verses. This deliberate scope excluded attributes mentioned in isolation or within pairs located in the body of a verse, allowing for a concentrated examination of this specific rhetorical and stylistic phenomenon.

The research process involved several meticulous stages of data collection and categorization: Extraction and Inventory: All qualifying dyadic pairs were systematically identified and catalogued.

Combinatorial Status Classification: Attributes were classified into three distinct groups based on their pairing behavior: (1) Those that always appear alone (e.g., *Muqīt*, *Ḥasīb*); (2) Those that exclusively appear in combination with another attribute (e.g., *Ḥakīm*); and (3) Those that appear both alone and in combination (e.g., *ʿAlīm*, *Qadīr*).

Frequency Analysis: The absolute frequency of each major attribute and the specific frequency of every recurring dyadic pair were meticulously quantified (e.g., establishing that *Ghafūr-Raḥīm* appears 72 times).

Sequential Analysis: For each recurring pair, the study documented and analyzed the order of attributes, noting whether the sequence was strictly fixed (e.g., *Samīʿ* always precedes *ʿAlīm*) or fluid (e.g., *ʿAlīm* and *Ḥakīm* can appear in either order).

The core of the analytical framework is the application of the "Combinatorial Inclination" model, which utilizes four key metrics:

Combinatorial Inclination (*Mīl Tarkībī*): The fundamental tendency of an attribute to pair with another. The consistent absence of a pair anywhere in the Qur'an is considered evidence of a "negative combinatorial inclination".

Scope of Inclination: This measures the diversity of an attribute's partners, i.e., the number of different attributes it pairs with. Some have a wide scope (e.g., *ʿAlīm*), while others have a limited or exclusive scope (e.g., *Laṭīf* pairs only with *Khabīr*).

Intensity of Inclination: This measures the strength of a specific pairing by its frequency. For example, the high frequency of the *ʿAzīz-Ḥakīm* pair (47 times) indicates a strong combinatorial inclination between these two attributes.

Inclination for Precedence/Sequence (*Mīl lil-Taqdīm/ al-Ta'khīr*): This concept analyzes an attribute's consistent tendency to occupy the first or second position in a pair.

Discussion & Results

The rigorous application of this methodology yielded significant results that robustly validate the proposed theory, revealing a complex, coherent, and rule-based system underlying the Qur'an's divine nomenclature.

Validation of Combinatorial Inclination: The analysis conclusively demonstrates that Divine attributes do not combine randomly. Specific, predictable pairs recur with remarkable consistency throughout the Qur'an, while other theoretically possible combinations are entirely absent. This clearly demonstrates the existence of both positive and negative combinatorial inclinations. For instance, 'Azīz never pairs with Ghanī, and combinations like Ḥakīm-Raḥīm or Samī'-Baṣīr are not found, indicating a deliberate structural choice.

Taxonomy and Central Hubs: The data firmly supports the three-fold categorization of attributes. A central finding is the identification of a core group of high-frequency attributes—*Raḥīm* (226 times as a Divine attribute), *Alīm* (153 times), *Ḥakīm* (91 times), *Ghafūr* (91 times), and *'Azīz* (88 times)—that function as combinatorial hubs with wide scope. The analysis of these hubs reveals critical patterns:

Al-Raḥīm: Appears overwhelmingly in combination (222 out of 226 instances), pairing with a wide scope of attributes, most intensely with *Ghafūr* (72 times). It displays a powerful and consistent "inclination for subsequence," almost always occupying the second position.

Al-'Alīm: Exhibits versatility, appearing both alone (57 times) and in combination (96 times). Its strongest combinatorial inclinations are with *Ḥakīm* (36 times) and *Samī'* (31 times). Its sequence with *Ḥakīm* is fluid, suggesting a dynamic semantic relationship.

Al-Ḥakīm and Al-'Azīz: Notably, these two attributes never appear alone in the Qur'an, always requiring a combinatorial partner. Their pairing with each other is the second most intense in the Qur'an (47 times), with a fixed sequence ('Azīz always first). 'Azīz also demonstrates a dominant "inclination for precedence" across almost all its pairs.

A Semantic Network of Attributes: The results suggest the existence of a sophisticated and interwoven semantic network. Each central attribute (e.g., *Raḥīm*) forms a semantic nucleus around which other attributes cluster. Intriguingly, these satellite attributes (e.g., *Ghafūr*, *'Azīz*) can themselves act as nuclei for further combinations, creating a complex web of theological meaning that resonates with Toshihiko Izutsu's concept of "semantic fields".

Substantial Theological and Exegetical Implications: The discovered patterns carry profound implications for Qur'anic theology and interpretation.

They invite a re-evaluation of certain emphases in classical Islamic theology (*kalām*). For instance, the data shows that 'Alīm (Knowledge) has a vastly greater combinatorial frequency and scope than Qadīr (Power), suggesting a distinctive emphasis in the Qur'an's own discourse on the Divine nature.

The fixed or fluid sequences are argued to be theologically significant. The consistent pairing of 'Azīz (The Mighty) with Ḥakīm (The All-Wise) can be interpreted as a semantic constraint, indicating that God's absolute power is perpetually governed by and expressed through perfect wisdom, precluding any notion of arbitrariness.

Conclusion

This research successfully establishes and demonstrates the "Combinatorial Inclination" theory as a robust and insightful model for understanding a fundamental aspect of the Qur'an's linguistic architecture. It empirically proves that the pairing and sequencing of divine attributes are not stylistic accidents but are governed by a discernible, systematic divine wisdom. The study's primary and most significant contribution is its provision of the first comprehensive statistical and structural map of these attributes, a resource that was previously unavailable. This map serves as an indispensable prerequisite for future, in-depth thematic exegesis (*tafsīr mawḍūʿī*) that can now confidently explore the profound theological reasons behind both positive and negative combinatorial inclinations. Furthermore, it opens exciting new avenues for research in Qur'anic stylistics and linguistic inimitability (*iʿjāz*), suggesting that the very "chemical" interplay of its words constitutes a distinct layer of its miraculous nature. Ultimately, this study fulfills a foundational role, providing the empirical groundwork upon which theologians and exegetes can build a deeper and more nuanced understanding of Qur'anic theology.

Keywords

Divine Attributes in the Qur'an, Divine Dyadic Attributes, Precedence and Sequence of Attributes, End of Verses, Combinatorial Inclination of Attributes.

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2026.53236.2447>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۳۱-۵۷

دریافت: ۱۴۰۴/۸/۳

پذیرش: ۱۴۰۵/۱/۲۹

مقاله پژوهشی

آرایش ترکیبی و ترتیبی صفات دوتایی خدا در قرآن: نظریه «میل ترکیبی»

استادیار گروه الهیات، دانشگاه مفید، قم، ایران.

حامد شیواپور^۲

چکیده

این پژوهش به بررسی همنشینی صفات دوتایی خدا در پایان آیات قرآن (یعنی صفاتی مانند علیم و حکیم، غفور و رحیم و... که به نحو مزدوج در پایان آیات آمده‌اند) می‌پردازد. آشنایی با نحوه چینش این صفات علاوه بر کمک به فهم بلاغت قرآن، به فهم خداشناسی قرآن هم کمک می‌کند. پرسش این است که ترکیب و ترتیب این صفات از چه نظم ویژه‌ای پیروی می‌کند. با الهام از مفهوم «میل ترکیبی» در شیمی (یعنی تمایل عناصر به ترکیب با یکدیگر)، ادعا می‌شود که این صفات از قوانینی مشابه جدول عناصر تبعیت می‌کنند؛ به

^۲ h_shivapoor@yshoo.com

این معنا که هر صفت، «میل ترکیبی» خاصی با صفات دیگر دارد. برای اثبات این ادعا، صفات دوتایی خدا استخراج و دسته‌بندی شدند.

یافته‌ها حاکی از آن است که صفات الهی از دامنه و شدت میل ترکیبی متفاوتی برخوردارند؛ به گونه‌ای که برخی صفات بارها در کنار یکدیگر ظاهر می‌شوند، اما با برخی دیگر هرگز هم‌نشین نمی‌گردند. همچنین، ترتیب این صفات از الگوهای ثابت یا سیالی تبعیت می‌کند که با بافت آیه و فواصل قرآنی مرتبط است. این کشف، علاوه بر زیبایی‌شناسی ادبی قرآن، زمینه را برای مطالعات عمیق‌تر در حوزه تفسیر، زبان‌شناسی قرآن و نظام‌مندی‌سازی مفاهیم کلامی با تکیه بر قرآن فراهم می‌کند.

واژگان کلیدی

صفات خدا در قرآن، صفات دوتایی خدا، تقدیم و تاخیر صفات، پایان آیات، میل ترکیبی صفات.

۱. درآمد

بحث درباره اسماء و صفات خدا در الهیات اسلامی، از بحث‌های مهم و محل اختلاف نزد عالمان مسلمان بوده است. این بحث ابعاد و جوانب گوناگونی دارد؛ اما چون عبارت «اسماء و صفات خدا» مناقشه‌انگیز است و به آن در متن مقاله نیاز فراوان وجود دارد، ابتدا شایسته است به اختلافی که در تمایز این دو واژه وجود دارد، اشاره شود. در بین متکلمان مسلمان، در تعریف اسم و صفت اختلاف وجود دارد. گاه واژه «صفت» به مبدأ اشتقاق مانند علم، قدرت، رحمت و... و واژه «اسم» به مشتق مانند عالم، قادر و رحیم گفته می‌شود و گاه نیز دیدگاه‌های دیگری در این باره مطرح می‌گردد. فخر رازی از کسانی است که تعریف بالا را قبول ندارد و در بیان تفاوت اسم و صفت، می‌گوید اگر ماهیتی به خودی خود در نظر گرفته شود اسم است (مانند سماء، ارض، رجل و جدار) و اگر موصوف به صفتی معین در نظر گرفته شود صفت خواهد بود (مانند خالق، رازق، قصیر، و طویل). به گفته او، فرق بین اسم و صفت طبق دیدگاه متکلمان همین است. (رازی، ۱۴۰۴: ۳۱)

جرجانی در رساله تعریفات صفت را همین گونه تعریف می‌کند و می‌گوید: «الصفة هی الاسم الدال علی بعض أحوال الذات و ذلک نحو طویل و قصیر و عاقل و أحمق و غیرها.» (جرجانی، ۱۳۷۰: ۵۸)

بحث در تعریف اسم و صفت را در بین سایر عالمان مسلمان مانند عارفان نیز می‌توان جستجو کرد. مثلاً قیصری در شرح فصوص‌الحکم می‌گوید که گاه به اسم، به اعتبار ذات مشترک بین اسماء، صفت گفته می‌شود. (قیصری، ۱۳۷۵: ۴۴)

ما از این پس همین دیدگاه را مفروض خواهیم گرفت و الفاظ مشتقی را که در قرآن به خدا نسبت داده شده‌اند با عنوان «صفات خدا» خواهیم خواند. محدودیت به صفات مشتق از آن روست که صفات جامد در پایان آیات بسیار نادرند.

صفات خدا در قرآن از ابعاد گوناگونی شایسته بررسی‌اند که یکی از این ابعاد، صفات دوتایی خدا در پایان بسیاری از آیات قرآن است. بارها دیده‌ایم که بسیاری از آیات قرآن با چنین عباراتی پایان یافته است: «إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا»، «وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»، «إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ»، «وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا» و...

این گونه صفات دوتایی از منظرهای گوناگونی شایسته بررسی است. نویسندگان در مقاله‌ای دیگر، به بررسی برخی از ابعاد مربوط به این صفات از منظری سبک‌شناسانه پرداخته است. آنچه در این مقاله مورد نظر است، منطقی ترکیب این صفات و تقدیم و تأخیر آنها از منظری زبان‌شناسانه است. منظور از «منظر زبان‌شناسانه» در این پژوهش، اتخاذ رویکردی توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر داده‌های آماری و ساختاری است. در این نگاه، صفات الهی نه از جهت بار کلامی یا تفسیر محتوایی‌شان در یک آیه خاص، بلکه به مثابه واحدهای زبانی مورد بررسی قرار می‌گیرند که دارای الگوهای مشخصی از هم‌نشینی با یکدیگر هستند. شاید توجه به این پرسش‌ها به روشن‌تر شدن مساله این پژوهش کمک کند:

چرا برخی از صفات دوتایی در پایان آیات فقط در کنار برخی از صفات دیگر می‌آیند؟

در این ترکیب‌ها، چرا برخی از صفات همیشه مقدم‌اند و برخی همیشه مؤخر و برخی نیز وضعیت ثابتی ندارند؟

در این ترکیب‌ها، چگونه است که برخی صفات بیشتر و برخی کمتر در کنار هم می‌آیند؟

برای پاسخ به این پرسش‌ها که از منظر تفسیری اهمیت دارند، ابتدا باید وضعیت آماری و بسامد این صفات و پراکندگی آنها در قرآن روشن شود. این مقاله عمدتاً عهده‌دار چنین رسالتی است.

نکته شایسته توجه درباره صفات خدا در پایان آیات، آن است که اگر قرآن را کتابی فروفروستاده از عالم غیب و سخن خدایی «حکیم» بدانیم که فعل او از سر سنجیدگی است، باید پذیرفت که در کنار هم قرار

گرفتن صفات خدا در پایان آیات، امری تفننی یا از سر تصادف نیست و همنشینی این صفات از جهت نحوه چینش و ترکیب با یکدیگر، از قاعده یا منطق ویژه‌ای پیروی می‌کند. البته در موارد متعددی، فاصله قرآنی یا هم‌آوایی با آیات قبل یا بعد، ممکن است در این همنشینی اثر داشته باشد، اما رعایت فاصله یا آهنگ پایانی آیات را نمی‌توان توجیه‌کننده همه موارد قرار گرفتن صفات در پایان آیات دانست. این نظم و منطق ویژه همنشینی صفات الهی باهم در پایان آیات قرآن را «میل ترکیبی» نامیده‌ایم و درباره آن سخن خواهیم گفت.

این پرسش به جاست که هدف از چنین پژوهشی چه می‌تواند باشد؟ پاسخ آن است که موضوع این مقاله اصالتاً بحثی تفسیری نیست، بلکه تنها زمینه‌ای برای بحث‌های تفسیری فراهم می‌کند. بنابراین، هدف از این پژوهش آن است که با تحلیل منطق ترکیب صفات خدا در پایان آیات و نسبت آن‌ها با یکدیگر و تقدیم و تأخیر هر یک و نیز با تحلیل آماری برخی از صفات و وضعیت پراکندگی آن‌ها در پایان آیات، زمینه‌ای برای تاملات تفسیری و در نتیجه درک بهتر خداشناسی قرآنی فراهم شود. از این رو، نویسنده مدعی نوآوری خاصی نیست و همین که بتواند چینش ویژه صفات دوتایی و نحوه ترکیب آن‌ها را در یک بررسی آماری و از منظر مطالعه واژگان قرآن با رویکردی زبان‌شناسانه نشان دهد و متخصصان تفسیر کلام الهی را به تأمل وادارد، خود را کامیاب خواهد یافت.

بنابراین، این رویکرد، پیش‌نیازی برای مطالعات تفسیری و معناشناسی عمیق‌تر است؛ زیرا تا الگوی زبانی حاکم بر این صفات به درستی ترسیم نشود، نمی‌توان درباره «چرایی» کاربرد آنها در بافت آیات به تحلیل موثقی دست یافت. بنابراین، نتایج این پژوهش زمینه‌ساز پژوهش‌های بعدی در حوزه تفسیر موضوعی و بلاغت قرآن خواهد بود.

۲. پیشینه پژوهش

درباره اسماء و صفات الهی در قرآن پژوهش‌های فراوانی انجام شده است. با این حال، نویسنده در مقاله دیگری که در آن، به بررسی سبک‌شناسانه این صفات پرداخته، نیز نشان داده است که چنین بحثی در هیچ پژوهشی به نحو مستقل، مفصل و سامان‌مند در زبان فارسی بررسی نشده است. از آنجا که در مقاله مذکور، گزارش مفصل‌تری از آثار مشابه آمده است، در این جا فقط به برخی از مهم‌ترین این آثار اشاره خواهیم کرد:

- معجم اسماء الله الحسنی، سید احمد محاسب مرسى، بیروت: المكتبة الثقافیه، ۱۴۱۳ق.
نویسنده این اثر عمدتاً به بررسی حروف مقطعه و نسبت آنها با صفات الهی در قرآن پرداخته و تنها در فصل آخر، درباره چند صفت دوتایی، یعنی رحمان و رحیم، عزیز و حکیم، عزیز و علیم، عزیز و رحیم، علی و کبیر و کبیر و متعالی، بحثی تفسیری مطرح کرده است.

- الدلالة السياقية لاقتران أسماء الله الحسنی فی خواتیم الآیات القرآنیة، هانم محمد حجازی الشامی، مكتبة الآداب للطباعة والنشر والتوزيع، ۲۰۱۳ (از همین نویسنده با همین ناشر و تاریخ نشر، نام این اثر نیز یافته شد: «أثر السياق فی بنية الآيات المنتهية بأسماء الله الحسنی: دراسة تحليلية»)

- پایان‌نامه‌ای با عنوان «الاسماء الحسنی ومناسبتها للآیات التي ختمت بها»، مصطفی آیدین، جامعه ام القرى سعودی، ۲۰۰۵

چنانکه از عنوان هر سه اثر پیداست، نویسندگان به بحثی تفسیری درباره نسبت صفات پایانی آیات با محتوای آیات پرداخته‌اند.

- برخی آثار نیز به طور خاص، صفات دوتایی را در برخی از سوره‌های قرآن بررسی کرده‌اند، مانند این دو اثر:

أسماء الله الحسنی فی خواتم آیات سورة الفاتحة والبقره، علی بن سلیمان العبید، دار العاصمة، ۱۴۱۸.
پایان‌نامه‌ای با عنوان «المناسبة بین خواتیم الآیات واسماء الله تعالی الحسنی: سورة النساء انموذجاً»، حمید ابراهیم علی، جامعه الجنان، لبنان، ۱۴۴۷

سرانجام در این موضوع، یک پایان‌نامه کارشناسی ارشد با چنین عنوانی یافته شد: «الإعجاز البياني فی نظم خواتم الآيات (المشتملة علی أسماء الله الحسنی)». نام نویسنده «عاطف رجب جمعة القانوع» است و در سال ۱۴۲۷ در دانشگاه اسلامی غزه از اثر خود دفاع کرده است. درباره این اثر بعدها بیشتر سخن گفته خواهد شد.

با وجود این تلاش‌های ارزشمند، پژوهشی که از چشم‌اندازی کلی و نه مرتبط با تک‌تک آیات یا از منظری تفسیری، صفات دوتایی خدا و دلیل همنشینی آنها یا تقدیم و تاخیرشان را بررسی کرده باشد یافته نشد.

۳. محدودیت پژوهش

با توجه به تنوع و تکثر پرسش‌ها و تازگی موضوع پژوهش، درباره محدودیت‌ها و دامنه این تحقیق به چند نکته اشاره می‌کنم:

۱- با توجه به مسأله اختلاف قرائات، در این پژوهش، صفات دوتایی و ساختار جملات حاوی آن‌ها را در متن قرآن به روایت حفص از عاصم بررسی شده است. البته اختلاف قرائات و نیز اختلافات مصاحف اغلب در موارد جزئی مانند تفاوت اعراب یا حرکت کلمات یا ضمائر و حروف اضافه است و اختلاف در حدی که کلماتی از اساس باهم تفاوت داشته باشند بسیار بعید است، اما اظهار نظر قطعی در این باره نیاز به تتبعی دقیق‌تر دارد.

در این باره شاید این نمونه شایسته ذکر باشد که آیه ۱۱۸ سوره مائده در مصحف عثمانی و همه قرائات چنین است: «إِنْ تُعَذِّبُهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» اما در مصحف ابن مسعود، این آیه بجای «العزیز الحکیم» با «الغفور الرحیم» خاتمه یافته است. (الشرفی، ۲۰۱۶: ج ۱، ۴۲۲) سیوطی نیز این آیه را از مشکلات مفسران می‌شمارد و می‌گوید این آیه در مصحف ابی و نیز قرائت ابن‌شنبوذ با «الغفور الرحیم» خاتمه یافته است. (سیوطی، ۱۴۲۱: ج ۲، ۲۰۱)

پرسش آن است که آیا نظیر این دگرسانی‌ها در مصاحف دیگر غیر از مصحف عثمانی یا قرائات دیگر قرآن غیر از قرائت حفص از عاصم نیز موجود است؟ پاسخ به این پرسش نیاز به بررسی مفصلی در همه مصاحف و قرائات دارد که از محدودیت این پژوهش فراتر است.

۲- این پژوهش به بررسی «صفات دوتایی خدا در پایان آیات» محدود شده است. بنابراین، هر یک از این قیود، از گستردگی و دامنه تحقیق خواهد کاست. در نتیجه، صفات تک و نیز صفات دوتایی در اثنای آیه بررسی نخواهند شد. نمونه صفات دوتایی در اثنای آیات، که البته در قرآن بسیار اندک‌اند، این آیات‌اند: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ...» (بقره، ۲۵۵)؛ «وَرَبُّكَ الْعَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ...» (کهف، ۵۸)؛ «رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ ذُو الْعَرْشِ...» (غافر، ۱۵)

۳- این پژوهش، عهده‌دار مباحث تفسیری نیست و فقط به الگوی کلی صفات دوتایی از لحاظ سبک و زبان قرآن مورد توجه بوده است. بنابراین، چشم‌انداز کلی این پژوهش، با نکات ادبی و تفسیری در ذیل هر یک از این صفات در آیات قرآن به نحو خاص و جزئی منافات ندارد. این نکته‌ای است که از قدیم، بسیاری از مفسران به آن توجه داشته‌اند و صفات پایان آیات را با مضمون آیه مرتبط دانسته‌اند. در نتیجه،

این بحث با وجود ارزش فراوان تفسیری‌اش، به دلیل محدودیت دامنه این پژوهش، مورد بررسی قرار نخواهد گرفت.

در ادامه، این بحث را در ضمن چند بخش پی خواهیم گرفت.

۴. دسته بندی صفات از جهت ترکیب

پیش از طرح نظریه «میل ترکیبی» ابتدا شایسته است صفات الهی در پایان آیات را از جهت انفراد یا چگونگی ترکیب با صفات دیگر بررسی شود. از این جهت، این صفات را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱- برخی از صفات در پایان آیات همیشه به‌تنهایی ظاهر می‌شوند و چه در پایان و چه در اثنای آیات، همراه با هیچ صفت دیگری در قرآن نمی‌آیند. صفاتی مانند «مقیم»، «حسیب»، «شهید» و... در این دسته قرار می‌گیرند. برای نمونه، به این آیات می‌توان توجه کرد: وَ كَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُّقِيتًا (نساء، ۸۵)؛ وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا (نساء، ۶ و احزاب، ۳۹)؛ وَ أَنتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ (مائده، ۱۱۷)

۲- دسته دوم، صفاتی‌اند که فقط در کنار صفات دیگر می‌آیند و هیچگاه به‌تنهایی در پایان آیه‌ای ذکر نمی‌شوند. مثلاً صفت «حکیم» در قرآن هیچگاه به‌تنهایی برای خدا به کار نرفته و همیشه در کنار صفاتی مانند «عزیز»، «علیم» و... آمده است.

۳- اما برخی دیگر از صفات هم به‌تنهایی و هم همراه با صفات دیگر ذکر می‌شوند. صفاتی چون «علیم»، «قدیر»، «خبیر» و... به این دسته تعلق دارند. مثلاً صفت «علیم»، چنانکه خواهیم دید، در آیات متعددی با صفات دیگری چون حکیم، عزیز، سمیع و... می‌آید چنان‌که در آیات فراوان دیگری نیز مانند این آیه: «وَ هُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» (بقره، ۲۹) به‌تنهایی در پایان آیه ظاهر می‌شود.

۵. توضیح نظریه «میل ترکیبی»

نکته شایان توجه درباره دسته دوم و سوم این است که این گونه صفات، در کنار هر صفت دیگری قرار نمی‌گیرند. برای تبیین این نکته، شایسته است از وضعیت کمابیش مشابه عناصر از منظر دانش شیمی کمک گرفته شود. گرایش خاص صفات دوتایی خدا در پایان آیات قرآن را با الهام از ویژگی عناصر در دانش شیمی، می‌توان «میل ترکیبی صفات» نام نهاد. توضیحی کوتاه درباره اصطلاح «میل ترکیبی»^۳ در شیمی، می‌تواند به فهم بهتر ویژگی صفات دسته دوم و سوم کمک کند.

میل ترکیبی را چنین تعریف کرده‌اند: «میل مواد شیمیایی برای ترکیب با یکدیگر. در واکنش‌های شیمیایی این میل کاهش می‌یابد و در حالت تعادل به صفر می‌رسد.» (دانش‌گستر، ۱۳۸۹: ج ۱۶، ۵۰۴)

در شیمی، از جدول عناصر که بیشتر با نام دیمتری مندلیف، شیمی‌دان روسی، شهرت یافته و آن را «جدول مندلیف» می‌نامند، سخن گفته می‌شود. این جدول شامل فهرست عناصر اولیه و بسیط در طبیعت‌اند که ویژگی‌هایی مانند جرم اتمی و عدد اتمی خاص خود دارند. اما ویژگی دیگر هر یک از این عناصر آن است که با عناصر خاص دیگری ترکیب می‌شوند و چنان نیست که هر عنصری با هر عنصر دیگری قابل ترکیب باشد. این ویژگی را با اصطلاحاتی گوناگون چون میل ترکیبی، واکنش‌پذیری، الکترونگاتیوی، ظرفیت عناصر و... در مواضع مختلفی از منابع دانش شیمی بیان می‌کنند. مثلاً گفته می‌شود که گازهای نجیب، دارای واکنش‌پذیری کم یا حالت پایداری هستند (سیلبربرگ، ۱۳۹۰: ج ۱، ۶۲) و این یعنی میل ترکیبی کمتری دارند.

نکته شایان توجه آن است که بسیاری از عناصر به صورت ترکیب شیمیایی با عناصر دیگر وجود دارند و عناصر محدودی نیز به صورت آزاد در طبیعت یافت می‌شوند. (سیلبربرگ، ۱۳۹۰: ج ۱، ۶۰) مثلاً آهن زود با اکسیژن ترکیب و اصطلاحاً اکسیده می‌شود و یافتن آن به صورت خالص در طبیعت دشوار است. اما فلزی مانند طلا به دلیل میل ترکیبی پایین، با اکسیژن ترکیب نمی‌شود و به همین دلیل اصطلاحاً زنگ نمی‌زند.

ویژگی عناصر، تمثیل یا مدل مناسبی برای توضیح وضعیت صفات دوتایی الهی در پایان آیات قرآن فراهم می‌کند. این صفات نوعی «میل ترکیبی» با برخی از صفات دیگر دارند، در حالی که هیچگاه در کنار صفات خاصی قرار نمی‌گیرند. مثلاً صفت «عزیز» در قرآن، چنان‌که خواهد آمد، بارها در پایان آیات، در کنار صفاتی مانند «حکیم»، «علیم»، «رحیم» و... قرار می‌گیرد. در این صورت می‌توان گفت صفت «عزیز» با این صفات «میل ترکیبی» دارد. این در حالی است که در سرتاسر قرآن، هیچگاه صفت «عزیز» مثلاً در کنار صفت «غنی» قرار نگرفته است و بنابراین می‌توان گفت صفت «عزیز» نسبت به صفت «غنی» فاقد میل ترکیبی یا دارای میل منفی ترکیبی است. به همین صورت، ما ترکیب‌هایی چون «حکیم و رحیم»، «سمیع و خبیر»، «عزیز و بصیر» و مانند آن‌ها را در قرآن نمی‌بینیم؛ زیرا این صفات نسبت به هم میل ترکیبی ندارند.

شبهات دیگر صفات دوتایی پایان آیات با جدول عناصر آن است که برخی از عناصر، بدون ترکیب هم پایدار می‌مانند؛ اما برخی دیگر از عناصر فقط به صورت ترکیب باقی می‌مانند و اگر ترکیب نشوند پایدار نیستند. شبیه این ویژگی عناصر را در صفات خدا در قرآن نیز می‌توان دید. چنان‌که گذشت، برخی از صفات مانند «علیم»، «بصیر» و «خبیر» هم به تنهایی و هم در ترکیب با صفات دیگر در قرآن ظاهر می‌شوند؛ اما برخی دیگر از صفات مانند «حکیم» و «سمیع»، مانند عناصری که فقط در ترکیب پایدار می‌مانند، تنها در کنار صفات دیگر ظاهر می‌شوند.

درباره استفاده از مدل «میل ترکیبی» لازم است به این نکته توجه شود که این اصطلاح، با الهام از دانش شیمی و به عنوان یک تمثیل روش‌شناختی به کار رفته است، نه به معنای تطابق کامل با قوانین شیمیایی. توضیح این‌که:

در شیمی، میل ترکیبی تابع عوامل دقیقی مانند آرایش الکترونی، عدد اتمی، انرژی پیوند و شرایط محیطی است و عدم ترکیب عناصر نیز قاعده‌مند و قابل پیش‌بینی است. اما در اینجا، «میل ترکیبی» صرفاً به هم‌رخدادی آماری صفات در پایان آیات اشاره دارد. به عبارت دیگر، آنچه مشاهده و ثبت شده، قاعده‌مندی پدیداری در هم‌نشینی صفات است، نه تبیین علی آن. بر این اساس، میان دو سطح تحلیل باید تفکیک قائل شد:

سطح توصیف: که مقاله حاضر عهده‌دار آن است و صرفاً به ثبت الگوهای هم‌نشینی، بسامدها و تقدم و تأخر صفات می‌پردازد.

سطح تبیین: که نیازمند تحلیل‌های معناشناختی، کلامی و تفسیری است و در این مقاله، صرفاً به عنوان پرسش‌هایی برای پژوهش‌های آینده مطرح شده است.

بنابراین، آنچه «دامنه» و «شدت» میل ترکیبی نامیده شده، در واقع شاخص‌های آماری هستند: دامنه به گستره صفاتی اشاره دارد که یک صفت با آنها هم‌نشین می‌شود و شدت به بسامد همراهی دو صفت خاص. این شاخص‌ها، پیش‌نیازی برای کشف قواعد معناشناختی حاکم بر صفات الهی‌اند.

با این حال، تأکید می‌شود که این الگوهای آماری، نافه‌ی توجه به سیاق و غرض هدایتی آیات نیستند. صفات پایانی آیات بی‌تردید متناسب با محتوای هر آیه انتخاب شده‌اند، اما تکرار چشمگیر برخی همراهی‌ها در سراسر قرآن، نشان‌دهنده نظامی فراتر از سیاق‌های جزئی است که خود نیازمند تأمل و تفسیر است.

صفات دوتایی پایان آیات و میل ترکیبی آنها نکته‌ای است که به نظر می‌رسد چنان‌که باید، توجه مفسران را به خود جلب نکرده است. «القانون» در مقدمه پژوهش خود که در پیشینه ذکر شد، به تفصیل به این نکته اشاره می‌کند. او می‌گوید در انجام پژوهش خود با مجموعه‌ای از دشواری‌ها روبرو شده است که مهم‌ترین آنها احساس غربت در مسیری بوده است که رهروان اندکی دارد. او می‌افزاید که این موضوعی است که با وجود اهتمام علما به قرآن، هیچ‌یک از پیشینیان را نیافته است که تألیف مستقل و ویژه‌ای برای آن تدوین کرده باشند. او مشکل دیگر خود را کمبود منابع در این موضوع و پراکندگی آن در کتاب‌های لغت، نحو، بلاغت، علوم قرآن و عقاید ذکر می‌کند. (القانون، ۱۴۲۷: مقدمه: خ)

با این حال، اظهار نظر قطعی در این باره، یعنی اهتمام اندک مفسران به این موضوع، نیازمند پژوهشی مفصل در تفاسیر در ذیل هر یک از آیات پایان‌یافته با صفات دوتایی است.

۶. دامنه و شدت میل ترکیبی

شبهت دیگری که بین میل ترکیبی عناصر با صفات الهی در قرآن برقرار است، یکی دامنه و دیگری شدت میل ترکیبی است. از جهت دامنه، می‌توان صفات خدا در پایان آیات را به سه دسته تقسیم کرد:

۱- دسته نخست، صفاتی‌اند که میل ترکیبی گسترده‌ای دارند. صفاتی چون «علیم»، «حکیم»، «عزیز»، «غفور» و «رحیم»، از صفاتی هستند که در قرآن بیشتر تکرار شده‌اند و میل ترکیبی گسترده‌تری دارند و با صفات بیشتری ترکیب می‌شوند. این صفات را در بخش مستقلی با تفصیل بیشتر بررسی خواهیم کرد.

۲- دسته دوم، صفاتی هستند که میل ترکیبی محدودتری دارند. این گونه صفات بسامدی کمتر از صفات دسته قبل و در نتیجه میل ترکیبی محدودتری دارند و تنها در کنار صفات اندکی قرار می‌گیرند. صفاتی مانند «حمید»، «بصیر»، «تواب» و... در این دسته قرار می‌گیرند. مثلاً صفت «حمید» در کنار صفات «غنی» (در ۵ آیه)، «حکیم» (در ۱ آیه) و «مجید» (در ۱ آیه) قرار می‌گیرد چنانکه صفت «بصیر» نیز در کنار «سمیع» و «خبیر» (در چندین آیه) می‌نشیند.

۳- دسته سوم را صفاتی تشکیل می‌دهند که میل ترکیبی منحصر دارند به این معنا که در سراسر آیات مختوم به صفات خدا در قرآن، فقط در کنار یک صفت قرار گرفته‌اند. پیداست که این صفات، نسبت به دو گروه قبل بسامد کمتری دارند. مثلاً صفت «لطیف» فقط در کنار «خبیر» قرار می‌گیرد (در ۳ آیه) چنانکه صفت «برّ» تنها در یک جا در کنار «رحیم» قرار گرفته است.

از این دسته‌بندی شاید بتوان با رعایت احتیاط علمی، به قانونی کلی دست یافت. پیش از این، گفته شد که در جدول عناصر، دامنه میل ترکیبی برخی از عناصر بیش از برخی دیگر از عناصر است. از این جهت، جدول عناصر شبیه به فهرست صفات الهی در قرآن است؛ زیرا با توجه به آنچه گفته شد، شاید بتوان نتیجه گرفت که دامنه میل ترکیبی برخی صفات، که بسامد بیشتری هم در پایان آیات دارند، بیش از صفات دیگر است. به عبارت دیگر، صفاتی که در قرآن بیشتر تکرار شده‌اند، با صفات بیشتری هم ترکیب می‌شوند. به این نکته که آن را «دامنه میل ترکیبی صفات» می‌خوانیم باز خواهیم گشت. فقط ذکر این نکته مهم است که مراد از «میل ترکیبی»، فقط یک ویژگی زبان‌شناسانه و آماری است و بررسی آن از منظر بلاغی، کلامی، تفسیری یا جهات دیگر مد نظر این پژوهش نیست. این گونه بررسی‌های دیگر، پس از روشن شدن وضعیت زبان‌شناسانه و آماری، مسیری هموارتر پیش رو خواهند داشت.

اما از جهت شدت میل ترکیبی، پیداست که برخی از صفات نسبت به صفات دیگری که در کنارشان قرار می‌گیرند میل ترکیبی بیشتری دارند به این معنا که بسامد همراهی آن‌ها با یکدیگر بیش از سایر ترکیب‌هاست. مثلاً چنانکه خواهد آمد، صفت «رحیم» در بین صفاتی که نسبت به آن‌ها میل ترکیبی دارد، بیش از همه در کنار صفت «غفور» ذکر شده است (۷۲ مرتبه تکرار در قرآن) و بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که شدت میل ترکیبی آن نسبت به «غفور» بیش از سایر صفات است.

نمونه دیگر، صفت «عزیز» است که با ده صفت دیگر میل ترکیبی دارد؛ اما در بین این صفات، شدت میل ترکیبی «عزیز» نسبت به «حکیم» با ۴۷ مرتبه تکرار در قرآن، بیش از سایر صفات دیگر است. این ویژگی را «شدت میل ترکیبی صفات» نام نهاده‌ایم.

۷. میل ترکیبی و تقدیم و تاخیر صفات

شبهت جدول عناصر و فهرست صفات خدا در قرآن از هر جهت نیست و آنچه ترکیب عناصر را از صفات خدا متفاوت می‌کند، مساله تقدم و تاخر آنهاست. در فرمول‌های شیمیایی، عنصری که اتم‌های بیشتری دارد ابتدا ذکر می‌شود؛ اما در واقعیت یک ترکیب شیمیایی، چیزی تحت عنوان تقدم و تاخر در یک ترکیب معنا ندارد. مثلاً درباره آب که مرکب از دو عنصر اکسیژن و هیدروژن است، معنا ندارد که گفته شود اکسیژن اول است یا هیدروژن. اما در صفات مرکب قرآنی، علاوه بر میل ترکیبی، تقدم و تاخر صفات نیز شایسته توجه است. میل ترکیبی صفات را از جهت نحوه تقدم و تاخر، در سه دسته می‌توان قرار داد:

۱- دسته نخست، صفاتی‌اند که با یکدیگر میل ترکیبی دارند؛ اما از جهت تقدم و تأخر وضعیت سیالی دارند. مثلاً صفت «علیم» در قرآن همراهی فراوانی با صفت «حکیم» دارد و این دو، بارها در کنار هم آمده‌اند. اما نحوه چینش آن‌ها ثابت نیست و چنان‌که خواهیم دید، گاه «علیم» مقدم است و گاه «حکیم». در عین حال خواهیم دید که از میلی دیگر با عنوان «میل به تقدیم یا تاخیر» درباره این صفات نیز می‌توان سخن گفت.

۲- برخی دیگر از صفات با وجود میل ترکیبی با صفات دیگر، در سراسر قرآن آرایش و چینش ثابتی دارند. مثلاً صفت «سمیع» با دو صفت «علیم» و «بصیر» همراهی فراوانی دارد؛ اما در سراسر قرآن، همیشه «سمیع» مقدم بر دو صفت دیگر ذکر می‌شود. همچنین صفت «غنی» با صفت «حمید» میل ترکیبی دارد و این دو صفت در ۱۰ آیه در کنار هم ذکر شده‌اند. در دو آیه دیگر، صفت «غنی» با صفات «حلیم» و «کریم» ذکر شده است. اما در همه این آیات، همیشه «غنی» بر صفات دیگر مقدم است.

۳- دسته سوم، صفاتی‌اند که با یکدیگر میل ترکیبی دارند؛ اما در وضعیتی میانه دو دسته قبل قرار می‌گیرند به این نحو که در اغلب موارد در قرآن، یک صفت بر دیگری مقدم است و تنها در موارد معدودی، صفتی که همیشه مؤخر بوده است، تقدم می‌یابد. مثلاً دو صفت «غفور» و «رحیم» نسبت به هم میل ترکیبی دارند و در آیات فراوانی در کنار هم آمده‌اند. در همه این موارد «غفور» بر «رحیم» تقدم یافته است؛ اما در سرتاسر قرآن فقط در آیه دوم سوره سبأ، «رحیم» بر «غفور» تقدم پیدا کرده است. شاید بتوان گفت این استثناء در تقدیم و تأخیر نیز به مساله فواصل قرآن مربوط می‌شود. مثلاً در همین آیه، شاید تناسب آوایی با آیه قبل که با صفت «خبیر» پایان یافته، ایجاب کرده است که استثنائاً «رحیم» بر «غفور» مقدم شود.

بررسی دلیل این تقدیم‌ها و تأخیرها، مساله مهمی پیش روی مفسران است که هم کلیت همه موارد تقدیم و تأخیر و هم وقوع خاص آن در یک آیه با توجه به سیاق و محتوای آیه یا فاصله (هم‌آوایی) آن با آیات دیگر را بررسی کنند. با این حال، به نظر می‌رسد این مساله چندان که باید، مورد توجه مفسران قرار نگرفته است. سیوطی در بحث خود در نوع پنجاه و نهم الاتقان درباره فواصل آیات، به نقل از ابن صائغ، موارد چهل‌گانه‌ای را در قرآن نقل می‌کند که به دلیل رعایت فاصله، اموری مخالف اصول صورت گرفته است و مورد سی و پنجم آن این است که وصف بلیغ‌تر پیش از وصف غیربلیغ‌تر قرار گیرد. مثالی که او ذکر می‌کند

تقدم «رئوف» بر «رحیم» است؛ زیرا رأفت از رحمت بلیغ‌تر است. او با این حال اذعان می‌کند که شاید این موارد دلیلی غیر از رعایت فاصله نیز داشته باشد. (سیوطی، ۱۴۲۱: ج ۲، ۱۹۵)

شاید فخر رازی از معدود مفسرانی باشد که گه‌گاه به دلیل این گونه چینش‌ها توجه کرده است. او مثلاً در تفسیر آیه نخست سوره حدید که با دو صفت «عزیز» و «حکیم» خاتمه یافته است، می‌گوید علم به قادر بودن خدا (که از صفت «عزیز» بر می‌آید) مقدم بر علم به عالم بودن او (مستفاد از صفت «حکیم») است و از این رو، «عزیز» بر «حکیم» مقدم شده است. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۹، ۴۴۳)

او همچنین دلیل تقدیم «عزیز» بر «رحیم» در پایان چند آیه از سوره شعرا پس از ذکر عذاب تبه‌کاران را چنین ذکر می‌کند که اگر چنین نمی‌بود، ممکن بود این گمان ایجاد شود که خدا از عذاب آنان ناتوان بوده و به این دلیل به آنان رحم کرده است. بنابراین، تقدیم «عزیز» این وهم را ابطال می‌کند. (رازی، ۱۴۲۰: ج ۲۴، ۴۹۲)

آیت‌الله جوادی آملی نیز در برخی از مواضع تفسیر خود، گاه به تقدیم و تاخیر صفات دوتایی توجه می‌کند. ایشان مثلاً در تفسیر آیه ۳۲ سوره بقره که در پایان آن، فرشتگان خدا را با دو صفت «علیم» و «حکیم» وصف کرده‌اند می‌گوید آنان علم را بر حکمت مقدم داشتند چنان‌که در قرآن معمولاً علم بر حکمت مقدم است؛ زیرا اتصاف علیم به حکیم، مانند تعبیر «شاعر مفلق»، از قبیل ذکر خاص بعد از عام است. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ج ۳، ۲۴۰)

در توضیح سخن ایشان اشاره به این نکته مناسب است که در کل موارد همراهی دو صفت علم و حکمت در پایان آیات، چنان‌که خواهیم دید، ۲۹ بار علم و تنها ۷ بار حکمت مقدم شده است.

۸. میل ترکیبی در صفات پربسامد قرآن

بررسی همه صفات خدا در قرآن از منظر میل ترکیبی و نیز تقدم و تأخر، نیاز به پژوهشی گسترده‌تر دارد و شاید موضوعی مناسب برای تدوین کتابی در همین موضوع باشد. من با توجه به محدودیت این پژوهش، تنها به چند صفت پربسامد در قرآن تمرکز و آن‌ها را از منظر میل ترکیبی و تقدم و تأخرشان بررسی خواهم کرد.

در بین صفات خدا در قرآن، به‌ویژه صفاتی که در پایان آیات می‌آیند، این صفات را می‌توان به ترتیب، پربسامدتر از سایر صفات دانست: رحیم، علیم، حکیم، غفور و عزیز. در ادامه این پژوهش، این صفات را از

منظر میل ترکیبی و دامنه یا شدت آن و نیز ثابت یا سیال بودن جایگاه آن‌ها در ترکیب صفات پایان آیات بررسی خواهم کرد. این نکته شایان ذکر است که برخی از این صفات درباره غیر خدا هم در قرآن به کار رفته‌اند. از این رو، آمارهای ذکر شده درباره هر یک از این صفات فقط مربوط به کاربرد آن درباره خدا در قرآن است.

۱. رحیم: صفت «رحیم» با در نظر گرفتن آیه بسمله در آغاز ۱۱۳ سوره، در کل قرآن ۲۲۷ بار آمده است. از این تعداد، تنها در یک آیه (توبه، ۱۲۸) به عنوان صفت رسول خدا (ص) آمده و بنابراین ۲۲۶ بار بعنوان صفت الهی ذکر شده و از این تعداد، ۲۲۲ بار در کنار صفتی دیگر در پایان آیات ظاهر شده است. در نتیجه، این صفت بیشترین بسامد را در قرآن دارد.

دامنه میل ترکیبی صفت «رحیم» گسترده است و بدون در نظر گرفتن آیات بسمله در آغاز ۱۱۳ سوره، در پایان آیات بسیاری از قرآن، به ترتیب فراوانی، در کنار این صفات ظاهر می‌شود:

«غفور»: ۷۲ بار و در همه جا جز آیه ۲ سبأ، مقدم بر «رحیم».

«عزیز»: ۱۳ بار پیش از «رحیم».

«تواب»: ۹ بار پیش از «رحیم».

«رئوف»: ۸ بار پیش از «رحیم».

«رحمن»: بدون آیات بسمله، ۵ بار پیش از «رحیم».

«برّ»: ۱ بار پیش از «رحیم».

«ودود»: ۱ بار بعد از «رحیم».

صفت «رحیم» در کل آیات، به جز دو آیه، همیشه پس از صفت دیگر قرار گرفته است. بنابراین، وضعیت غالب درباره صفت رحیم، ترجیح تأخیر است. نکته شایان توجه دیگر آن است که صفت «رحیم» تنها ۴ بار در قرآن به تنهایی به کار رفته و در ۲۲۲ کاربرد، همراه صفتی دیگر ظاهر شده است.

۲. علیم: صفت «علیم» در کل قرآن به عنوان صفت الهی ۱۵۳ بار آمده که از این تعداد، ۵۷ بار به تنهایی و ۹۶ بار در کنار صفات دیگر ذکر شده است و از این رو، از صفات پربسامد قرآن به شمار می‌رود. صفت «علیم» را در پایان بسیاری از آیات قرآن، به ترتیب فراوانی می‌توان در کنار این صفات دید:

«حکیم»: ۳۶ بار، از این تعداد ۲۹ بار بعد از «علیم» و ۷ بار قبل از آن آمده است.

«سمیع»: ۳۱ بار و همیشه پیش از «علیم».

«واسع»: ۷ بار پیش از «علیم».

«عزیز»: ۶ بار پیش از «علیم».

«قدیر»: ۴ بار پس از «علیم».

«خبیر»: ۴ بار پس از «علیم».

«حلیم»: ۳ بار پس از «علیم».

«شاکر»: ۲ بار پیش از «علیم».

«خلاق»: ۲ بار پیش از «علیم».

«فتاح»: ۱ بار پیش از «علیم».

پس از مقایسه این ترکیب‌ها، روشن می‌شود که شدت میل ترکیبی «علیم» با دو صفت «حکیم» و «سمیع» بیش از صفات دیگر است. همچنین در اغلب موارد، پس از صفت دیگر ذکر شده است و بنابراین، ترجیح تاخیر دارد.

۳. حکیم: صفت «حکیم» هیچگاه به تنهایی بعنوان صفت الهی در قرآن ذکر نشده است. این صفت در کل قرآن ۹۱ بار به عنوان صفت الهی و در کنار صفات دیگر آمده است. پس این صفت را نیز در کنار صفات قبل، باید از صفات پریسامد خدا در قرآن بدانیم. صفت «حکیم» در پایان آیات بسیاری از قرآن، به ترتیب فراوانی، در کنار این صفات نشسته است:

«عزیز»: ۴۷ بار پیش از «حکیم».

«علیم»: چنانکه قبلاً گذشت، ۳۶ بار، از این تعداد ۲۹ بار قبل از «حکیم» و ۷ بار پس از آن آمده است.

«خبیر»: ۴ بار پس از «حکیم».

«حمید»: ۱ بار پس از «حکیم».

«تواب»: ۱ بار پیش از «حکیم».

«علی»: ۱ بار پیش از «حکیم».

«واسع»: ۱ بار پیش از «حکیم».

بیشترین میل ترکیبی این صفت نسبت به صفت «عزیز» (۴۷ بار) و «علیم» (۳۶ بار) است. از جهت تقدم و تأخر نیز این صفت بیش از چند صفت قبل، سیال است. با این حال، می‌بینیم که مانند دو صفت قبل، ترجیح بیشتری به مؤخر شدن دارد.

۵. غفور: این صفت در کل قرآن ۹۱ بار (۸۸ بار در پایان آیات) آمده است و بنابراین، آن را نیز باید به عنوان صفتی پربسامد در کنار صفات قبل قرار داد. صفت «غفور» به ترتیب فراوانی، با این صفات در پایان آیات هم‌نشین شده است:

«رحیم»: چنانکه گذشت، ۷۲ بار و در همه جا جز آیه ۲ سبأ، پس از «غفور».

«حلم»: ۶ بار، ۴ بار بعد و ۲ بار پیش از «غفور».

«غفو»: ۴ بار پیش از «غفور».

«شکور»: ۳ بار پس از «غفور».

«عزیز»: ۲ بار پیش از «غفور».

«ودود»: ۱ بار پس از «غفور».

بنابراین، به نظر می‌رسد ترجیح این صفت، بر خلاف صفات قبل، بیشتر آن است که مقدم شود.

۵. عزیز: صفت «عزیز» در کل قرآن ۸۸ بار به عنوان صفت خدا آمده و در همه این موارد، در کنار صفات دیگر ذکر شده است. (از این تعداد، جز آیه ۲۳ سوره حشر، در همه آیات در کنار صفتی دیگر به صورت دوتایی در پایان آیه ظاهر شده است.) بنابراین، این صفت را نیز باید از صفات پربسامد قرآن به شمار آورد. در نتیجه باید انتظار داشته باشیم که این صفت نیز میل ترکیبی شدیدی با صفات دیگر داشته باشد. صفت «عزیز» را در پایان آیاتی متعدد از قرآن، به ترتیب فراوانی، در کنار این صفات می‌بینیم:

«حکیم»: ۴۷ بار پس از «عزیز».

«رحیم»: ۱۳ بار پس از «عزیز».

«غفور»: ۲ بار پس از «عزیز».

«علیم»: ۶ بار پس از «عزیز».

«حمید»: ۳ بار پس از «عزیز».

«قوی»: ۷ بار پیش از «عزیز».

«ذو انتقام»: ۴ بار پس از «عزیز».

«وهاب»: ۱ بار پس از «عزیز».

«غفار»: ۳ بار پس از «عزیز».

«مقتدر»: ۱ بار پس از «عزیز».

«عزیز» هم مانند «حکیم» از صفاتی است که هیچگاه در قرآن به تنهایی به عنوان صفت الهی به کار نرفته و همیشه در کنار صفتی دیگر ظاهر شده است. هم‌چنین این صفت جز در ترکیب با صفت «قوی»، همیشه مقدم بر صفات دیگر واقع شده است و بنابراین، ترجیح به تقدیم در آن غلبه دارد.

در پایان این بخش، شاید بررسی بسامد صفات دوتایی در پایان آیات مفید باشد. از این جهت، رتبه نخست به ترکیب «غفور و رحیم» با ۷۲ بار و سپس به «عزیز و حکیم» با ۴۷ بار تعلق دارد. پس از این دو ترکیب، چنان‌که آمد، ترکیبات «علیم و حکیم» (۳۶ بار) و «سمیع و علیم» (۳۱ بار) بیشترین بسامد را در پایان آیات دارند. در رتبه‌های بعد «سمیع و بصیر» و «غنی و حمید» هر دو ۱۰ بار در پایان آیات آمده‌اند. ترکیبات دیگری مانند «واحد و قهار»، «خبیر و بصیر»، «علی و کبیر»، «علی و عظیم» و... بسامدهای کمتری دارند.

۹. ملاحظاتی درباره میل ترکیبی صفات

درباره میل ترکیبی صفات الهی در پایان آیات قرآن (که چنانکه گفته شد، تنها از منظر زبان‌شناسانه و آماری مدنظر است) شایسته است به این چند نکته توجه شود:

۱- با تحلیل صفات دوتایی، به‌ویژه صفات پربسامدی که بررسی شد، نکته‌ای شایسته توجه به دست می‌آید. هر یک از صفات، وضعیتی کانونی دارد که صفات دیگری حول آن قرار می‌گیرند. این وضعیت را با الهام از روش ایزوتسو در کتاب «خدا و انسان در قرآن» بهتر می‌توان توضیح داد. از دیدگاه او، برخی از واژه‌ها در جهان‌بینی قرآن وضعیتی کانونی دارند که واژه‌های دیگری پیرامون آن قرار می‌گیرند. او چنین واژگانی را کلمات یا اصطلاحات کلیدی قرآن می‌نامد. (ایزوتسو، ۱۳۹۲: ۲۲)

لازم است تأکید شود که هدف و ماهیت دو پژوهش متفاوت است. پژوهش ایزوتسو معطوف به «معناشناسی» واژگان و کشف شبکه‌های معنایی (میدان‌های معناشناختی) است. در حالی که پژوهش حاضر صرفاً بر «هم‌رخدادی آماری» و الگوهای زبانی هم‌نشینی صفات تمرکز دارد. به عبارت دیگر، آنچه در اینجا «کانون» نامیده می‌شود، صرفاً بر اساس بسامد و گستره ترکیب یک صفت با صفات دیگر تعریف می‌شود.

بنابراین، گرچه میان «محوریت معنایی» از دیدگاه ایزوتسو و «مرکزیت آماری» در این مقاله شباهتی صوری دیده می‌شود، اما مبانی، اهداف و نتایج این دو رویکرد متفاوت است. این تمایز نشان می‌دهد که ارجاع به ایزوتسو، از نوع بهره‌گیری از یک ابزار روش‌شناختی برای طبقه‌بندی داده‌هاست، نه پذیرش کامل چارچوب فکری یا نتایج تفسیری او.

بر این اساس، می‌توان گفت هر یک از صفات دوتایی محور صفات دیگری هستند که در پایان آیات با آن‌ها ترکیب می‌شوند. اما نکته مهم این است که صفتی که حول یک صفت کانونی قرار گرفته است، از نگاهی دیگر، خودش کانونی برای صفات دیگر می‌شود. مثلاً صفت «رحیم»، چنانکه ذکر شد وضعیتی کانونی برای هفت صفت دیگر دارد؛ اما خود این صفات هفت‌گانه، به‌ویژه دو صفت «غفور» و «عزیز»، کانونی برای صفات دیگر هستند. بنابراین، شبکه‌ای درهم‌تنیده و پیچیده از ارتباطات معناشناسانه صفات الهی در قرآن به دست خواهیم آورد. این نکته‌ای است که ایزوتسو نیز، البته با ذکر نمونه‌هایی دیگر از قرآن، به آن توجه کرده و آن را «میدان‌های معنی‌شناختی» قرآن نامیده است. (ایزوتسو، ۱۳۹۲: ۲۵) البته باید به تفاوت «محوریت معنایی» در دیدگاه ایزوتسو و «هم‌رخدادی آماری» در پژوهش حاضر توجه داشت.

۲- به نظر می‌رسد وضعیت صفات خدا در قرآن و به‌ویژه قرار گرفتن آن‌ها در کنار هم در پایان آیات، با آنچه بعدها در الهیات اسلامی مورد توجه قرار گرفته است، دست‌کم در برخی موارد، چندان هم‌سویی نداشته باشد. در کلام اسلامی از هفت صفت الهی یعنی حیات، علم، قدرت، اراده، سمع، بصر و کلام با عنوان «ائمه سبعة» یاد می‌شود. (سجادی، ۱۳۷۳: ج ۱، ۲۵) اما محوریت این صفات یا مجموع آن‌ها در قرآن چندان آشکار نیست.

همچنین در کتاب‌های کلاسیک کلامی، دو صفت علم و قدرت جداگانه و به‌طور خاص مورد بحث قرار می‌گیرند. اما در کل قرآن، این دو فقط در چهار آیه (روم، ۵۴؛ نحل، ۷۰؛ شوری، ۵۰ و فاطر، ۴۴) در کنار هم قرار گرفته‌اند. وانگهی، بر خلاف صفت «علیم» و میل ترکیبی گسترده آن، صفت «قدیر» میل ترکیبی ضعیفی دارد؛ زیرا جز این چهار مورد، فقط در یک آیه همراه با صفت «عفو» (نساء، ۱۴۹) ذکر شده و در اغلب آیات، به صورت منفرد در آیاتی چون «وَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» یا «انَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» ظاهر می‌شود.

مقایسه بسامد این دو صفت نیز شایان توجه است. گفته شد که «علیم» ۱۵۳ بار در قرآن به عنوان صفت الهی ذکر شده است. این در حالی است که صفت «قدیر» تنها ۴۵ بار، یعنی نزدیک به یک سوم بسامد صفت «علیم»، تکرار شده است. اگر این فرض را بپذیریم که بسامد یک واژه نشانه اهمیت آن در یک متن است، شاید بتوان نتیجه گرفت که این بسامدها نشان می‌دهد که علم الهی بیش از قدرت الهی در قرآن مورد توجه و تأکید قرار گرفته است. اما اگر چنان فرضی را بپذیریم، چنین نتیجه‌ای قابل چون و چرا خواهد بود.

۳- به نظر می‌رسد که برخی از صفات الهی در روایات و به‌ویژه ادعیه بسامدی بیش از قرآن دارند. مثلاً صفت «کریم» در قرآن چه به صورت منفرد و چه در کنار صفات دیگر، بسامد اندکی دارد. این صفت تنها دو بار در قرآن درباره خدا به کار رفته است: یک بار تنها در آیه ۶ سوره انفطار: «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ» و بار دیگر در کنار صفت «غنی» در آیه ۴۰ سوره نمل: «... فَإِنَّ رَبِّيَ غَنِيٌّ كَرِيمٌ». البته در سه آیه دیگر قرآن، کرامت الهی با تعبیری دیگر ذکر شده است: دو آیه ۲۷ و ۷۸ از سوره الرحمن، با تعبیر «ذُو (ذی) الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» و آیه ۳ سوره علق با تعبیر «اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ».

با این حال، این صفت چه به صورت منفرد و چه در ترکیب با صفات دیگر، بسامد فراوانی در روایات و به‌ویژه در ادعیه دارد. مثلاً در دعاهای سیزدهم، بیست و دوم و چهل و هشتم از صحیفه سجاده، «کریم» در کنار «واسع» و در دعای سوم در کنار صفت «جواد» قرار گرفته است.

۴- اما مهمترین نکته درباره میل ترکیبی صفات و قرار گرفتن آن‌ها در کنار هم، تحلیل آن از منظر تفسیری است. پیش از این نیز به این نکته اشاره شد که موضوع این پژوهش، زمینه‌ای را برای توجه بیشتر مفسران به این صفات و دلیل آمدن آن‌ها با یکدیگر یا تقدیم و تأخیر آن‌ها فراهم می‌کند.

مفسران معمولاً در تفسیر آیات، به ربط این دو صفت با سیاق یا محتوای آیه توجه کرده‌اند و قرار گرفتن این دو صفت در سراسر قرآن با چنین بسامد فراوانی، چندان مورد توجه نبوده است و موارد توجه مفسران به کلیت ترکیب صفات با یکدیگر را به زحمت می‌توان در تفاسیر یافت. در این باره به دو نمونه اشاره می‌شود:

- در قرآن، صفت «تواب» گاه در کنار صفت «حکیم» قرار گرفته و گاه با صفت «رحیم» هم‌نشین شده است. آیت‌الله جوادی آملی در این باره می‌گوید خدا گاه حکیمانه توبه‌کاران را تنبیه می‌کند و گاه رحیمانه آنان را

می‌نوازد و از همین روست که در پایان برخی آیات، صفت توبه در کنار وصف حکمت الهی قرار می‌گیرد و در پایان برخی دیگر، وصف توبه با صفت رحمت همراه می‌شود. (جوادی آملی، ۱۳۸۰: ج ۳، ۴۳۸)

- در پیشینه پژوهش، از پایان‌نامه‌ای با عنوان «الإعجاز البياني في نظم خواتم الآيات (المشتملة على أسماء الله الحسنى)» اثر عاطف رجب جمعه القانون نام برده شد. نویسنده در این اثر، درباره موضوع مورد بحث از منظری تفسیری، پژوهشی ارزشمند و ستودنی انجام داده است که از حد یک پایان‌نامه دانشجویی فراتر است. او کوشیده است تمام صفات دوتایی در سراسر قرآن را گردآورد و درباره هر یک و راز ترکیب و ربط آن‌ها به محتوای هر یک از آیات سخن بگوید.

در این جا تنها به یک نمونه از تحلیل‌های تفسیری این نویسنده اشاره می‌شود. درباره ترکیب دو صفت «عزیز» و «حکیم» اشاره شد که این دو صفت، که هر دو هم هیچگاه در قرآن به تنهایی به عنوان صفت خدا نیامده‌اند، نسبت به هم میل ترکیبی فراوان و شدیدی دارند چنانکه بسامد تکرار آن‌ها در قرآن، پس از «غفور و رحیم»، بیش از همه صفات دوتایی دیگر است. از دیدگاه القانون، دلیل قرار گرفتن این دو صفت در کنار هم این است که صفت «عزیز» تداعی کننده ویژگی‌هایی مانند قوت، غلبه، تصرف و برتری است. این تداعی ممکن است این گمان نادرست را ایجاد کند که دارنده چنین صفتی گاه دچار زیاده‌روی و انحراف می‌شود. بنابراین، قرار گرفتن صفت «حکیم» در کنار صفت «عزیز» این گمان باطل را از بین می‌برد و نشان می‌دهد که خداوند قدرت و قوت خود را به مقتضای حکمت به کار می‌برد. (القانون، ۱۴۲۷: ۱۵۳)

در ادامه، نویسنده با آوردن آیاتی که با این دو صفت پایان یافته‌اند، نشان می‌دهد که چگونه متناسب با محتوای هر یک از این آیات، ممکن است چنین توهمی ایجاد شود و قرار گرفتن صفت «حکیم» در کنار «عزیز» چگونه این توهم را از بین می‌برد.

این نکته، به مساله بسیار مهمی درباره صفات خدا و نسبت آن‌ها با یکدیگر مربوط می‌شود. ابوالقاسم فنایی در مقاله خواندنی و عمیق «خدا چونان کنش‌گری اخلاقی» نشان می‌دهد که برخی از صفات خدا، صفات دیگر را محدود و مقید می‌کنند. بنابراین، دیدگاه اشاعره مبنی بر این که مالکیت خدا بر آفریدگانش مطلق است و او حق هرگونه تصرف در آن‌ها را دارد درست نیست؛ زیرا «مالکیت» خدا مطلق است، اما «حق مالکیت» او مطلق نیست و به تعبیر دیگر، صفت «مالکیت» خدا با «عدالت» او مقید و محدود می‌شود و عدالت او چگونگی تصرف در ملک او را محدود و ترسیم می‌کند. (فنایی، ۱۴۰۱: ۶۰)

شاید آمدن برخی از صفات الهی در کنار یکدیگر و نیز تقدیم و تأخیر آن‌ها، متضمن نکاتی از همین قبیل باشد. این نکته‌ای است که مفسران قرآن و متخصصان معارف اسلامی باید آن را بررسی کنند. اما جای چنین بحثی بیش از تفسیر ترتیبی، تفسیر موضوعی قرآن خواهد بود؛ زیرا در تفسیر موضوعی است که موضوعی خاص، از چشم‌اندازی کلی در قرآن بررسی می‌شود.

این بررسی هم باید معطوف به موارد میل ترکیبی مثبت باشد و هم موارد میل منفی ترکیبی را بررسی کند. برای نمونه، به این چند صفت الهی در قرآن که همه به علم خدا مربوط می‌شوند توجه می‌کنیم: علیم، حکیم، سمیع، بصیر و خبیر. دو صفت «علیم» و «حکیم» را در صفات پرسامد بحث کردیم و سه صفت بعدی را هم در همنشینی با صفات پرسامد نام بردیم. اما علاوه بر بحث تفسیر موضوعی در این باره که مثلاً چرا «علیم و حکیم»، «سمیع و علیم» یا «سمیع و بصیر» باهم می‌آیند، شایسته است به این پرسش هم پرداخته شود که چرا مثلاً «سمیع» با «علیم» در ۳۱ آیه ترکیب شده است، اما حتی در یک آیه هم با «بصیر» نیامده است یا چرا «خبیر» با «بصیر» همنشین می‌شود، ولی هیچگاه با «سمیع» ترکیب نمی‌گردد.

۱۰. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با طرح نظریه «میل ترکیبی» نشان داد که صفات الهی در قرآن احتمالاً و با رعایت احتیاط لازم برای ادعاهای علمی، از الگویی ساختاری مشابه نظام حاکم بر عناصر شیمیایی تبعیت می‌کنند. این الگو سه جنبه اصلی دارد:

۱. دامنه و شدت میل ترکیبی: صفات به سه دسته تقسیم می‌شوند:

صفات با میل ترکیبی گسترده (مانند «علیم» و «رحیم» که با صفات متعدد همنشین می‌شوند).

صفات با میل ترکیبی محدود (مانند «بصیر» که تنها با چند صفت همراه می‌شود).

صفات با میل ترکیبی منحصر (مانند «لطیف» که تنها با «خبیر» همنشین شده است).

بر این اساس، از دو اصطلاح «دامنه میل ترکیبی» و «شدت میل ترکیبی» سخن گفته شد. دامنه میل ترکیبی به گستردگی صفاتی که با یک صفت همنشین می‌شوند اشاره دارد. شدت میل ترکیبی نیز به این معناست که برخی صفات، مانند «غفور و رحیم» و «عزیز و حکیم» نسبت به یکدیگر تمایل بیشتری نشان می‌دهند.

۲. ترتیب صفات: تقدیم و تأخیر صفات گاه ثابت (مانند «سمیع» همیشه مقدم بر «علیم») و گاه سیال (مانند «علیم» و «حکیم») است. بر همین اساس، از اصطلاح «میل به تقدیم یا تأخیر» سخن گفتیم.

نکته محوری این است که اگر قرآن را فرستاده خدایی حکیم می‌دانیم، باید بپذیریم که همنشینی صفات تصادفی نیست و از نظم و منطقی ویژه پیروی می‌کند. اما در گام نخست، برای کشف ارتباط صفات با یکدیگر، باید درک دقیق و درستی از وضعیت پراکندگی آن‌ها در قرآن و نسبت آن‌ها با یکدیگر داشته باشیم تا در مرحله بعد بتوانیم منطق این روابط را تفسیر و تحلیل کنیم. بر این اساس، این پژوهش زمینه را برای تحقیقات آینده در دو حوزه فراهم می‌کند:

تفسیر موضوعی: تحلیل رابطه صفات دوتایی هم به طور کلی و هم متناسب با مضامین آیات؛ هم از منظر میل مثبت ترکیبی و هم از چشم‌انداز میل منفی ترکیبی.

علوم قرآن: بررسی ارتباط این الگو با اعجاز ادبی و نظم آهنگ قرآن.

در نهایت، تأکید بر این است که فهم «میل ترکیبی» صفات، درک ما را از پیچیدگی‌های زبان قرآن و حکمت چیش و واژگان در آن عمق می‌بخشد. بنابراین، این پژوهش مصداق سخن رسول خداست که در خطبه مشهور خود در نزدیک وفاتشان فرمودند: «رب حامل فقه الی من هو افقه منه» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۰۳) در نتیجه، نویسنده رسالت یا ادعایی بیش از این ندارد که با نشان دادن همراهی صفات و تقدیم و تأخیر آن‌ها، زمینه‌ای برای تأملات بیشتر مفسران کلام خدا درباره صفات الهی در قرآن فراهم کند.

منابع

۱. ایزوتسو، توشیهیکو. (۱۳۹۲). *خدا و انسان در قرآن*. احمد آرام (مترجم). چاپ هشتم. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲. جرجانی، علی بن محمد. (۱۳۷۰). *التعريفات*. تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۳. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۰). *تفسیر تسنیم (ج ۳)*. قم: نشر اسراء.
۴. رازی، فخرالدین محمد بن عمر. (۱۴۰۴ق). *شرح اسماء الله الحسنی*. بیروت: دارالکتاب العربی.
۵. رازی، فخرالدین محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب*. چاپ سوم. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۶. رامین، علی و دیگران. (۱۳۸۹). *دانشنامه دانش‌گستر*. تهران: مؤسسه دانش‌گستر روز.
۷. سجادی، سید جعفر. (۱۳۷۳). *فرهنگ معارف اسلامی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۸. سیلبربرگ، مارتین استوارت. (۱۳۹۰). *اصول شیمی عمومی*. مجید میرمحمدصادقی (و دیگران) (مترجم). تهران: نوپردازان.

۹. سیوطی، عبدالرحمن. (۱۴۲۱ق). *الإتقان فی علوم القرآن*. بیروت: دار الکتب العربی.
۱۰. الشرفی، عبدالمجید (اشراف). (۲۰۱۶م). *المصحف و قرائاته*. مؤسسه المؤمنون بلاحدود.
۱۱. فناپی، ابوالقاسم. (۱۴۰۱). «خدا چونان کنش‌گری اخلاقی (۱)». *هستی و شناخت*. سال نهم. شماره ۱. ص ۷۰-۴۱.
۱۲. القانوع، عاطف رجب جمعه. (۱۴۲۷ق). *الإعجاز الیانی فی نظم خواتم الآیات (المشتملة علی أسماء الله الحسنى)*. الجامعة الاسلامیة: غزة.
۱۳. قیصری، داوود. (۱۳۷۵). *شرح فصوص الحکم*. سید جلال الدین آشتیانی (مصحح). تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۴۰۷ق). *الکافی*. علی اکبر غفاری و محمد آخوندی (مصحح). چاپ چهارم. تهران: دار الکتب الاسلامیة.